

Дыстантны лексічны паўтор як сродак выяўленчай выразнасці ў прозе Б. Сачанкі

М. М. Хмяльніцкая

У артыкуле даследуецца дыстантны лексічны паўтор і яго функцыі ў прозе Б. Сачанкі.

Ключавыя словы: дыстантны лексічны паўтор, інтэграцыйная функцыя, экспрэсіўная функцыя, дыяфара, анафара, анадыпловіс, паўтор, экспрэсівізацыя.

The article investigates the distant lexical repetition and its functions in B. Sachenko's prose.

Keywords: distant lexical repetition, integration function, expressive function, diaphor, anaphor, anadiplosis, repeat, expressivization.

Дыстантны лексічны паўтор – гэта ўзнаўленне ідэнтычных слоў, канструкцый на адлегласці ў межах сказа або звышфразовага адзінства: *Ліза не загінула, не – была жывая. І ўвесь час, як потым даведаўся Глеб, шукала яго. Шукала ў тым горадзе, дзе яна вырасла і дзе сустрэла сваё каханне, шукала ў вёсцы, дзе нарадзіўся Глеб і жылі некалі яго бацькі, шукала ўсюды, дзе толькі можна было. І знайшла, калі ён служыў пад Масквою...* [1, с. 10].

Дыстантны лексічны паўтор (ДЛП) у мове прозы Барыса Сачанкі – актыўны сінтаксічны сродак экспрэсіўнасці творчай манеры празаіка. З яго дапамогай пісьменнік імкнецца забяспечыць унутранае адзінства тэксту, захаваць яго цэласнасць, актуалізаваць галоўнае, уздзейнічаць на пачуцці, каб выклікаць пэўны эмацыянальны настрой у адрасата і захаваць яго на працягу ўсёй гутаркі.

ДЛП шматфункцыянальны. Гэта звязана з частатай ужывання (напрыклад, на с. 164 зборніка апавяданняў «Горкая радасць вяртання» злучнік **і** паўтараецца 25 разоў, часціца **не** – 15); месцам у сказе, яго аналагам, у звышфразавым адзінстве, прызначэннем.

Функцыі лексічнага паўтору ў прозе Барыса Сачанкі разнастайныя. Да найбольш пашыраных можна аднесці наступныя:

• **Інтэграцыйная функцыя.** Сказ – адносна самастойная адзінка. У апошні час лінгвістаў цікавіць значэнне слова, якое ўзнікае ў кантэксце. Толькі вывучэнне тэксту дазваляе вызначыць механізм злучэння сумежных слоў і сказаў, актуалізацыю сувязей між імі з дапамогай лексічных, лексіка-граматычных і іншых сродкаў.

Асацыятыўнае значэнне, якое слова можа набываць у тэксце, рэалізуецца ў большай ці меншай ступені ў залежнасці ад семантычнай адлегласці паміж сістэмным (узуальным) і кантэкстуальным (аказіянальным) значэннем. Сапраўдны вобраз ствараецца ў межах звышфразовага адзінства: *Калісьці... Хто можа сказаць цяпер, што было калісьці тут, дзе сядзім мы попеч і ціха мілуемся, марым пра наша недалёкае светлае заўтра?...* [1, с. 122]. Цікавае выклікае першы сказ. У кантэксце дадаецца сэнс, рэалізуецца не толькі асноўнае семантычнае ядро значэння, але і дадатковыя сузначэнні, якія закладзены ў самой назве апавядання «Калісьці...», у першым яго сказе: *Калісьці тут грымеў бой. Ірваліся бомбы, снарады, світалі асколкі і міны. Скрыгатала жалеза, вялізнымі чорнымі кустамі ўзятала ў паветра то тут, то там зямля. Захліпаліся ў нейкім адчайным перастуку кулямёты, дзыўкалі кулі. Крычалі, прасілі помачы параненыя. І ўсюды пахла, смярдзела порахам. Порахам і смерцю...* [1, с. 122]. Наяўнасць шматкроп'я ў апошнім сказе, як і ў самой назве абразка, будзіць уяўленні пісьменніка і чытача. Гэта звязана непасрэдна з ужываннем слова «калісьці», новыя адценні значэння якога нараджае сказ: ад вобразнасці – да канкрэтызацыі.

Інтэграцыя слова тэкстам адбываецца паступова: напрыклад, абразок «Шчасце»:

– *Шчасця! Шчасця!*

Як хочам, як прагнем усе мы шчасця!

А што такое шчасце?...

Ці не таму і не знаходзіць яго сёй-той, колькі ні жыве, бо не ведае сам, чаго шукае?.. [1, с. 109].

Першы сказ і другі – кантактны лексічны паўтор назоўніка ў няпоўным сказе, што стварае вобраз, які атрымае далейшае развіццё ў наступных сказах. Адсутнасць галоўных членаў сказа, ужыванне клічніка асабліва падкрэсліваюць катэгарычнасць выказвання. Наступны сказ – прагрэсіўнае развіццё апавядання: адбываецца канкрэтызацыя гэтай непаўнаты. Сказ-абзац звязвае паміж сабою дыстантны паўтор назоўніка *шчасце*, як і наступны (зноў жа) сказ-абзац, які быццам вяртае чытача да першага сказа. Такая калывая сувязь стварае цэльнасць тэксту, падказвае нам, што пра ўсё гэта апавядальнік думаў не раз.

Экспрэсіўная функцыя пэўнага знака ўзмацняецца ў выніку вылучэння якога-небудзь канкрэтнага яго значэння на фоне астатніх. Звычайна гэта дасягаецца шляхам парцэляцыі: *Таму ён, Косцік, і насіў заўсёды пры сабе запіску. Запіску да яе, Тасі. Запіска штодзень перапісвалася, мяняліся словы і сказы, аставалася нязменным толькі адно – пачуццё. Пачуццё да яе, Тасі. І ўчора запіска была пры ім. І ён памкнуўся быў перадаць запіску ёй, Тасі. Але...* [2, с. 55]. Расчлянненне павышае інтаніраванасць тэксту: прачытанне, нават унутранае, становіцца перарывістым, колькасць лагічных акцэнтаў павялічваецца, што надае данаму тэксту адценне размоўнасці, а паўтор, надзелены асобай сілай уздзеяння, «выконвае ролю сэнсавага цэнтра» [3, с. 9].

Дыяфара – стылістычны прыём, сутнасць якога «ў звароце назад, да таго, што нядаўна прагучала, і паўтор яго ў змененым, часцей за ўсё, узмацненым значэнні» [4, с. 244]: – ... *Я верыў, як тысячы, мільёны, таксама Гітлеру, фашыстам... Ды як, як верыў!..* [1, с. 33]. У чытача яшчэ на слыху *верыў*, але зварот да яго ў наступным сказе надае адценне жалю і расчаравання. Таму, як слушна заўважае Я.В. Ключоў, дыяфара – «драматычная фігура», якая вельмі «дыялагічная»: падхват пытання суб'екта, пытанне да сябе самога – узмацненне суб'ектыўна-мадальных значэнняў: *Можна было і лепшае што-небудзь згатаваць, – сказала, уздыхнуўшы, маці, падсаджваючыся таксама да стала. – Але няма дзеля каго». – «А сабе?» – «Сабе? – усміхнулася сарамліва, квола, аднымі куточкамі губ маці. – Эх, як нарадзіліся вы ў мяне, дзеці, я ніколі нічога сабе не рабіла. Усе дзеля вас, дзеля вас..» [1, с. 177].*

Анафара – стылістычны прыём, для якога характэрны паўтор аднолькавых слоў, спалучэнняў у пачатку сказаў: *Прыехала яна – Вольгачка, Волечка – да іх у вёску на другім годзе вайны. Прыехала, каб працаваць у школе* [1, с. 230]. Дзяслоў *прыехала* знаходзіцца ў пачатку сказа – адной з асноўных сінтаксічных пазіцый. Такое словаразмяшчэнне заслугоўвае ўвагі, бо Волечка, дзяўчо, ніякая не настаўніца, але, «каб з голаду не пухнуць, згадзілася вучыць дзяцей» там, у чужой вёсцы, у такі складаны час. Канечне, *прыехала* – і адразу змяніла жыццё Лявону, які з першага моманту адчуў, зразумеў (і не памыліўся!): гэта – лёс.

Гэта ж чортведама што... Забралі зямлю... Забралі коней, валоў, кароў... Забралі тое, чым жыў, што выношаваў у душы столькі гадоў, пестававу, як самае дарагое і заветнае... [2, с. 30]. Наяўнасць дзяслова *забралі* ў пачатку сказаў узмацняе напружанасць моманту, перадае хваляванне героя. *Яна [Алена] чакае грошай, чакае зямлі, чакае, каб ясна было – забяруць у астрог, асудзяць Халімона ці не. Яна проста жыць болей не можа так, у чаканні* [1, с. 232]. Займеннік *яна* выступае сродкам не толькі злучэння сказаў, але і «расчлянэння» іх, стварае эмпірычную канкрэтнасць, адзіную, непаўторную сітуацыю.

Паўтор можа быць выражаны службовым словам. Найчасцей сустракаецца злучнік *і*: *Да размовы з братам, Косцікам, Іван доўга рыхтаваўся. І так, і гэтак меркаваў, прыкідваў, як і пра што гаварыць. Некалькі разоў раіўся з жонкаю, гутарыў з дырэктарам школы Андрэем Макаравічам Сушчэнем. І сам сабе Іван наказваў, і іншыя разумныя людзі паўтаралі...* [1, с. 70].

Выкарыстанне злучальнага спалучальнага злучніка *і* ў прозе Барыса Сачанкі даволі частая з'ява: *І Іван Кузьміч згадаў, што і вырас ён у такім лесе – хадзіў і па ягады, і па грыбы, і па арэхі* [ГРВ, 125], што робіць мову аўтара адрывістай, дапамагае перадаць роздум героя над гармоніяй жыцця: *Так і не пазваніў у той дзень каму б там ні было Іван Кузьміч, так*

ні да каго і не паехаў, нікому ні ў чым не прызнаўся, не папрасіў дапамагчы. Тое ж было і на-заўтра, паслязаўтра... [1, с. 115].

Паўтор злучніка і не толькі ўносіць у сказ адценне размоўнасці, але і выражае далучальную сувязь: *Падышло і яшчэ некалькі чалавек. Хоць Іван Кузьміч напачатку іх і не пазнаў, але потым быццам павалока з вачэй спадала, успамінаў былых сваіх аднавяскоўцаў, а то і сяброў. І гаварыў з імі, распытваў пра іх жыццё-быццё, сам пра сябе тое-сёе расказваў. На радасці, што сустрэліся, выпівалі, хадзілі гуртам ад кампаніі да кампаніі, набліжаліся да магіл былых сваіх таварышаў, стаялі, успаміналі... І хоць Іван Кузьміч і не ахвотнік да выпіўкі быў, а ўсё ж набіраўся, прыгубляючы то тут, то там чарку, то за сустрэчу, то за супакой душы. І бачыў, адчуваў Іван Кузьміч, што яго не забылі ў Ліпаўцы, помніць. І рады, шчыра рады, што прыехаў, прыйшоў сёння разам з усімі на могілкі. І ён, Іван Кузьміч, таксама быў рады, забыўся на ўсе свае нялёгка думкі і крыўды. Не, не ўсё яшчэ страчана! Іван Кузьміч зноў быццам стаў тым, кім і быў, - звычайным чалавекам, такім, якімі былі на могілках у той дзень усе* [1, с. 146].

Дыстантны лексічны паўтор утварае стылістычную фігуру *полісіндэтон* – шматзлучнікаваасць: *... Улетку да самай восені няўпраўка. Не паспееш з жнівом скончыць – лён трэба браць, каноплі. А там, глядзіш, і на бульбе гіч пачарнела, зжоўкла – капіць трэба бульбу. Каня ў плуг – і ... І падворваць, і выбіраць, і на воз грузіць, і вазіць, і сушыць... Важданіны з бульбай да самых халадоў хапала, бо яе трэба і перабіраць, і ў капці закапаць. Ды так, каб і не згіла, і не змерзла* [1, с. 116].

Анадыплогіс – гэта падхват слоў, спалучэнняў, сказаў у межах розных сінтагмаў: *Сёння здаецца, што праўда на баку етага, а заўтра... Заўтра і сам не ведаеш, дзе праўда, дзе няпраўда* [2, с. 31]. Адна з асноўных яго функцый – стварэнне моцнага семантычнага эфекту: *«А можа, ніколі ўжо і не пабачу ўсяго гэтага... Бо вайна – гэта перш за ўсё слёзы і смерць... Слёзы і смерць блізкіх і знаёмых, слёзы і смерць соцеень, тысяч людзей...»* [2, с. 116]. У творах Барыса Сачанкі анадыплогіс выконвае і функцыю экспрэсіўнага выдзялення слова: *Што Косцік вырас неслухам, Мікалай вінаваціў сябе. Сябе і Хору* [2, с. 34]; *Вось пайшоў, можа, і не вернецца. А цяпла бацькавага з сабою не панёс... Не панёс...* [2, с. 136].

Падпарадкавальныя сродкі сувязі: *што, дзе, каб* – акрамя канкрэтызацыі слоўнага вобраза надаюць сказу і функцыю экспрэсіўнага выдзялення: *– Косцік, Косцік, чаму ты ні з кім не раішся, робіш што заманецца, што табе ў галаву ўзбрыдзе?.. Не каму ж небудзь, а табе самому давядзецца за ўсё адказваць! – уздыхае, круціць і круціць галавою Параска* [2, с. 90]; *«Дзе ж, дзе ж ён?» – мучыла пытанне* [2, с. 66]; *«Каб неяк разумна спалучыць адно з адным. Каб і ў атрадзе людзі былі, і ў вёсцы...»* [2, с. 55].

Паўтор – «аб'ект паралогікі, якая кантралюе колькасць і якасць парушэнняў логікі» [4, с. 238], якія могуць стаць «вытокамі эмацыянальнага ўздзеяння тэксту» [5, с. 19]: *«Можна, не па тэлефоне... Машыну выклікаць ды паехаць... Але да каго, да каго ехаць, хто зразумее мяне, як сябе, хто мае гора прыме, як сваё?»* [4, с. 144]; *«Званіць?.. Але каму?.. Хто абароніць, заступіцца, хто не дасць, каб мяне вызвалілі ад пасады, хто паможэ?»* [4, с. 114]. Ужо само па сабе рытарычнае пытанне перадае ўзрушанасць героя, а паўтор слоў завастрае ўвагу чытача, прымушае яго разважаць, выклікае пэўныя асацыяцыі.

Барыс Сачанка неаднаразова выкарыстоўвае ў мове твораў паўторы ўласных назоўнікаў: *Багата чаго змянілася і ў жыцці краіны, і ў жыцці людзей, і ў жыцці самога Івана. Ліквідавана эксплуатацыя чалавека чалавекам, завод у Гудове стаў уласнасцю дзяржавы, Іван Дарошка з найміта-рабочага вырас у кіраўніка – старшыню сельсавета. Звычка ж не спазняцца, прыходзіць на працу заўсёды ў час у Івана Дарошкі асталася* [2, с. 40]. Такая пабудова тэксту сведчыць пра лексічны зрух ва ўласным назоўніку (параўн.: Іван – звычайны рабочы, пасля – старшыня сельскага савета). Зразумела, што неаднаразовае ўжыванне назоўніка падкрэслівае важнасць і важкасць данай пасады, гаворыць пра гонар і гордасць Івана, які, нягледзячы на змену статуса, застаецца чалавекам з простаай сялянскай натураю, выдзяляе спецыфічную экспрэсіўную афарбоўку словаформы: *Іван Дарошка падняўся з-за стала, бо адчуў: размова скончана, Вера Сымонаўна выказала ўсё, што было ў яе на душы, што хацела выказаць, і збіраецца пакінуць баковачку. Але Вера Сымонаўна не*

спяшалася выходзіць. Яна засяроджана пра нешта думала, думала, потым раптам папрасіла... [2, с. 46].

Асаблівую экспрэсіўнасць канструкцыі надае ўжыванне займеннікаў з указальным значэннем: *Яна, Ганна, не хацела карчаваць гэтай паляны, у цяжску хадзіла, на шостым ці на сёмым месяцы. Але ён, Мікалай, быў няўмольны, настойваў на сваім – трэба, пакуль ніхто не захапіў, захапіць паляну... Тады, у той парны, па-вясноваму волкі, туманны дзень, ён, Мікалай, толькі ўдваіх з жонкаю, Ганнаю, прыйшлі сюды, на паляну* [2, с. 68]. Пастаноўка займенніка побач з уласным назоўнікам садзейнічае інтанацыйнаму разрыву, ускладняе і пашырае сінтаксічныя, інфармацыйныя і стылістычныя магчымасці сказа, канцэнтруе ўвагу чытача на асобе, падказвае аўтарскія адносіны да яе. Параўн.: *Вера Сымонаўна павярнулася тварам да Івана, і Іван зноў убачыў перад сабою тую Веру Сымонаўну, якую дагэтуль яму даводзілася разы два-тры бачыць з прэзідыумаў розных пасяджэнняў і сходаў, – сціпную, спакойную і ... прыгожую. Надта прыгожую, як адзначыў пра сябе Іван* [2, с. 45 – 46]. У гэтых сказах Барыс Сачанка наўмысна не ўжывае прозвішча героя, каб чытач зразумеў, што ў данай сітуацыі перад намі (і гэта галоўнае) не старшыня сельскага савета, а мужчына, які зачараваны прыгажосцю жанчыны, любуецца яе характарам.

Такім чынам, дыстантны лексічны паўтор Барыс Сачанка выкарыстоўвае як шматфункцыянальны сродак, з дапамогай якога забяспечваюцца адзінства тэксту, актуалізацыя пункту погляду пісьменніка, канкрэтызацыя пэўнай семы як сродак выражэння эмоцый таго, хто гаворыць, і для ўздзеяння на эмацыянальную сферу слухача.

Літаратура

1. Сачанка, Б. Горкая радасць вяртання. Аповесці, апавяданні / Б.Сачанка. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 352 с.
2. Сачанка, Б. Выбраныя творы. У 3 т. Т.1. / Б.Сачанка. – Мінск.: Маст. літ., 1993. – 590 с.
3. Гарифуллин, В.З. Экспрессивно воздействующая функция средств внутритекстовой связи / В.З. Гарифулин // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990. – С. 5–12.
4. Ключев, Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): Учеб. пособие для вузов / Е.В. Ключев. – М.: «Издательство ПРИОР», 1999. – 272 с.
5. Болотов, В.И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности / В.И. Болотов. – Ташкент: Изд-во «Фант» Узбекской ССР, 1981. – 116 с.